

نقش برنامه ریزی درسی جهت ترویج فرهنگ وقف

سلیمه دهقانی سیاهکی^۱، ابراهیم خراسانی پاریزی^۲

^۱ دانشجوی کارشناسی ارشد علوم تربیتی، برنامه ریزی درسی (نویسنده مسئول)

^۲ هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد بافت

چکیده

رسالت آموزش و پرورش در همه دوره‌ها، پرورش انسان‌های توانمند در تمامی زمینه‌ها برای برآوردن نیازهای جوامع بوده است. در این میان، امروزه آموزش و تربیت رفتارهای نیکوکارانه از جایگاه ویژه‌ای برای تأمین اهداف انسان دوستانه جوامع برخوردار است. هدف از پژوهش نقش برنامه ریزی درسی در ترویج فرهنگ وقف که به شیوه توصیفی-تحلیلی و با استناد بر مطالعات و مبانی نظری ترسیم شده است. بدین منظور، یافته‌های حاصل از پژوهش، نشان داد که برنامه درسی، کارآمدی خویش را در پاسخگویی به مبانی و رسیدن به اهداف و چشم اندازها نشان می‌دهد. حوزه‌های تربیت و یادگیری حکمت و معارف اسلامی، قرآن و عربی، حوزه زبان و ادبیات فارسی، فرهنگ و هنر، کار و فن آوری، علوم انسانی و مطالعات اجتماعی حوزه‌هایی هستند که ارتباط مهمی با تربیت نیکوکارانه، وقف دارند. گنجاندن باب وقف در کتاب‌های درسی برای آشنایی دانش‌آموزان با وقف، آموزش وقف‌نامه نویسی به دانش‌آموزان، برگزاری مسابقه بین دانش‌آموزان تحت عنوان طرح شناسایی موقوفات در کشور در درس انشا، برگزاری اردوهای آموزشی و بازدید از موقوفات برای دانش‌آموزان از محتواهای تاثیرگذار برنامه درسی در ترویج فرهنگ وقف می‌باشند. علاوه بر آن می‌توان شرایطی فراهم آورد که دانش‌آموزان در گروه‌های پژوهشی درخصوص کارهای واقفان و افراد خیر محل خود تحقیق و بررسی و گزارش آن را در کلاس درس مربوط (مثلاً درس دین و زندگی، انشاء و ...) و یا در قالب روزنامه‌ی دیواری ارائه نمایند. که بدون توجه به احساس دلبستگی فرد به جامعه و حس نوع‌دوستی و خیر رساندن به دیگران، برنامه ریزی‌ها و سیاست‌گذاری‌های تربیتی، آموزشی، فرهنگی و اجتماعی، فاقد هرگونه پشتوانه اجرایی خواهد بود.

واژه‌های کلیدی: وقف، برنامه درسی، ترویج فرهنگ وقف

مقدمه

یکی از عظیم ترین ویژگی های تمدن اسلامی، روح دانش پروری و فرهنگ دوستی آن است که ریشه در مبادی اعتقادی آن دارد گرچه مسلمانها تا اوایل قرن دوم، بر اثر اشتغال به فتوحات و مسائل ناشی از آن، فرصت پیدا نکردند که علوم اسلامی را آن گونه که انتظار می رفت تدوین و تکمیل نموده و اشاعه دهند، ولی کم کم که آرامش نسبی و رفاه اقتصادی، بر کشور پهناور اسلامی آن روز حکمفرما گردید، مردم فرصت و امکانات بیشتری پیدا کرده، کوششهای بی دریغ و خستگی ناپذیری را در راه پیشرفت دانش و فرهنگ آغاز نمودند. از جالب ترین تعالیم اجتماعی اسلام که براساس تعاون و حس نوع دوستی بنا نهاده شده، مسأله وقف و صدقات جاریه است. هدف اصلی از وقف، تأمین و تثبیت محل سکونت و منبع ارتزاق و تأمین قسمتی از نیازمندیهای عمومی و گسترش فرهنگ و تشویق به احداث بناهای بهداشتی، مذهبی و بویژه علمی و تربیتی است. اسلام با این کار یک برنامه عالی انسانی را بنیانگذاری کرد که در اثر آن عواطف بشر دوستی زنده شد. اسلام با این ابتکار تا آن جا در روح و اخلاق مردم اثر گذاشت که از مال خود چشم می پوشند و با وقف کردن قسمتی از اموال خویش به نفع کسانی که باید حمایت شوند وسیله آسایش آنان را فراهم می کنند و نیازمندیهای نسلهای آینده را نیز از طریق وقف تأمین می کنند. اسلام با طرح مسأله وقف و تشویق به صدقات جاریه از یک طرف اختیارات و نظرات مالک را نسبت به ملک خود (حتی سالها پس از مرگش) محترم و نافذ شمرده و از طرفی قدم اساسی را در راه گسترش علم و دانش و پرورش دانشمندان برداشته و بنای ماندگار توارث و سایر تصرفات بطور کامل مصون نگاه می دارد و منافع آن را در راههای خدایسندانه و امور خیریه بطور دایم به جریان می اندازد تا افراد محدود و معین و یا نامحدود و غیر معین به صورت بلا عوض از منافع بهره مند شوند.

فرهنگ وقف شیوه های زندگی سنتها و باورها حاکم بر جوامع است و انسان بوجود آورنده فرهنگ است که قابل آموزش و قابل انتقال در بین مردم است و میتوان برای نظم و استحکام بخشیدن به جامعه انسانی آن را توسعه داد و توسعه نیز مستلزم تغییرات است که نیاز به فعالیت بلند مدت دارد فطرت انسان به گونه ای است که همیشه به دنبال خوبیها و نیکی هاست. همه انسانها بصورت فطری گرایش به فضایل انسانی مانند نیکی و خیر رساندن به دیگران دارند. نیکو کاری و صدقات جاریه ه طوریکه در بین همه اقوام و ملل متمدن وجود داشته و اکنون نیز به صورتهای گوناگون در بین مردم وجود دارد. انسانهای نیکوکار برای کمک به هموعان و رفع مشکلات آنان قسمتی از اموال خود را صرف نیازمندی های اجتماعی می کنند همان گونه که در نظام حقوقی اسلام از «وقف برای خیرات استفاده میشود با تفاوتهایی در نظام حقوقی کشورهای دیگر بکار گرفته می شود. کارهای خیر در همه ی جوامع به عنوان یک عمل مورد پسند تلقی می شود و اثرات مثبتی بر افراد می گذارد استفاده کنندگان از مال، موقوفه شخص یا گروه خاصی است یا وقف برای مصلحت عموم مردم است. موارد این چنین بیانگر این است که بشر در جوامع مختلف برای رفع نیاز خود به وجود نهادهایی شبیه وقف احتیاج دارد. با تشکیل و تاسیس مدارس اسلامی

لاجرم تدوین اصول و مقرراتی جهت اجرای هرچه بهتر نیت مؤسسان واقفین لازم گردید و ابتدا در هر مدرسه حلقه های ایجاد شد که مدارس بر ستونی تکیه زده و شاگردان به دور او حلقه می زدند و معمول ترین شیوه تدریس در این حلقه ها شیوه املا بود بدین ترتیب که معلمی مطالب درس را برای شاگردان میخواند و آنها آن را می نوشتند و سپس توضیحات مربوط را یادداشت می نمودند. برنامه های درسی شامل تفسیر حدیث فقه علم کلام و نیز طبیعیات و الهیات حساب منطق و زبان عربی بود که با توجه به اوضاع زمان مذهب حاکم و محیط جغرافیایی مدرسین مطالب دلخواه خود را تدریس می کردند موقوفات در تأسیس و تداوم حیات نهادها و مراکز فرهنگی اقتصادی و اجتماعی تأثیرات فراوانی داشته و توانسته اند در دوره های مختلف تاریخ منشأ حرکت های موثری مانند تأسیس مدارس و تأسیس مراکز علمی و تحقیقی شود. طبیعی است مطالعه و پژوهش در این زمینه میتواند راهنمایی مناسبی برای گسترش فرهنگ وقف و سوق دادن امکانات جامعه به سوی فراهم آوردن بسترهای مناسب آموزشی، تحقیقی و نظایر آن باشد. لذا مسئله اصلی پژوهش نقش برنامه ریزی درسی جهت ترویج فرهنگ وقف چگونه است ؟

مبانی برنامه ریزی درسی

منظور از مبانی برنامه ریزی درسی آن دسته از نیروهای بنیادی و اساسی است که بر برنامه های درسی ، اهداف و محتوای آن اثر گذاشته و در ادبیات برنامه ریزی درسی از آن تحت عنوان عوامل تعیین کننده برنامه درسی نام برده می شود. الف) مبانی فلسفی برنامه ریزی درسی: منظور از مبانی فلسفی برنامه ریزی درسی آن دسته از عوامل و نیروهای فلسفی است که بر فرآیند تدوین اهداف برنامه درسی و تعیین وسایل و ملزومات اثر می گذارد. فلسفه ی مسلط اجتماعی در حقیقت جهت دهنده و تعیین کننده مقاصد اصلی تعلیم و تربیت است. فلسفه ی تعلیم و تربیت اعتقاد برنامه ریز به یکی از مکاتب فلسفی ذیربط، به شدت جهت گیری برنامه درسی را متفاوت می سازد. مبانی فلسفی، نقش پالایشگری اهداف و مقاصد برنامه درسی را نیز برعهده دارد.

ب) مبانی اجتماعی و فرهنگی برنامه ریزی درسی: فلسفه ی اصلی تأسیس مدارس و پاگیری نظام آموزش مدرسه ای در رگسترده ترین برداشت خود عبارت است از انتقال، توسعه و بهسازی میراث فرهنگی، بنابراین بدیهی است که ارزش های اجتماعی و فرهنگی یک جامعه اثر قاطعی بر برنامه های درسی و فرایند تدوین آن ها داشته باشد. ارزش های اجتماعی و فرهنگی نیز به عنوان پالایشگر اهداف و مقاصد برنامه درسی، نقش مهمی را در فرایند برنامه ریزی ایفا می نمایند و هم از اینروست که مبانی اجتماعی و فرهنگی برنامه ریزی درسی یکی از قلمروهای مهم این رشته به شمار می رود.

ج) مبانی روانشناختی برنامه درسی: روانشناسی به عنوان یک رشته علمی، یافته ها و رهنمودهای بسیاری برای برنامه ریزان به ارمغان آورده است. در برنامه ریزی درسی، فرایند تدوین طرح و اجرای برنامه ها تا حد زیادی نیازمند کاربرست یافته های روانشناسی است. اهداف و محتوای برنامه های درسی باید با توجه به میزان رشد ذهنی یادگیرندگان، مدت زمان لازم برای یادگیری و نیز با توجه به توانایی ها و محدودیت های افراد انسانی، متناسب با تفاوت های فردی و... استخراج و تنظیم گردند.

تاریخچه وقف در ایران

سابقه تاریخی وقف در ایران به دوران پیش از اسلام می رسد و در آیین مهر و مهرپرستی و آیین یکتاپرستی زرتشتیان و در کتب و ادعیه مذهبی آنها به خوبی ذکر گردیده است مانند :

-نیکوکاری و نذر در گاتها (سرودهای زرتشت)

-نیکوکاری و نذر و نیازها در قبالب اوستای کنونی، (سینا، ویسپرد، یشتها) - اندرزنامه های موبد موبدان آذر بدمهر اسپندان در خصوص نیکی و نیکوکاری - بحث راجع به قانون مدنی زرتشتیان در زمان ساسانیان و مطالبی که راجع به وقف و امور خیریه در آن آمده است .

با بررسی وقف نامه های آن دوران میتوان به نیت واقفین و اهداف آنان پی برد مردم شناسان با روش ژرف نگری انگیزه های افراد واقف را به شیوه استقرایی مورد بررسی قرار میدهند که حائز اهمیت است

پس از ورود اسلام به ایران شیوه وقف اسلامی در ایران رایج گردید و دیوان اوقاف در نیمه دوم قرن چهارم هجری به وجود آمد و با تأسیس این دیوان دولتها در شئون وقف دخالت فراوان کردند و قسمت مهمی از بودجه و مخارج دولتها از درآمد اوقاف تأمین گردید که این امر نوعی سوء استفاده دولتها از درآمدهای اوقاف محسوب میگردد در دوران سلجوقیان موقوفات زیادی خصوصاً در زمینه احداث مدارس نظامیه ها وجود داشت بطوری که جمله موقوفات این مدارس به شصت هزار دینار می رسید طبق آنچه که در کتب تاریخی و سیاحت نامه ها در مورد سلسله صفویه آمده وقف در زمان این سلسله گسترش زیادی یافت و شاید در هیچ دوره ای از تاریخ ایران شاهد موقوفاتی به وسعت موقوفات این مقطع از تاریخ نبوده است. حتی خود شاهان صفویه در رأس افراد خیری بودند که اقدام به وقف و اموال خود میکردند درآمد موقوفات در عصر صفویه عموماً در موارد اجتماعی صرف میشد برای نمونه یکی از رقبات موقوفه خواجه کریم الدین موقوفه عقدا بین راه برد بود که بر طبق نظر واقف به هر فردی از زوار مشهد که از این ده رد میشد یک جفت گیوه و یک من نان می دادند.

جهان بینی وقف

وقف یکی از عمده ترین زیر ساخت های اقتصادی جهان اسلام است. سنت وقف از ارزشهای جهان بینی دینی و مذهبی است که نقش بسیار موثری در شکل گیری طلاب و موقوفاتی برای تامین مخارج مدرسه در نظر گرفته شده بود. این مدارس خصوصی در مراحل نخست متشکل از خانه ی هر استاد به عنوان محل تدریس وی به دانشجویانش بود در این شرایط مراقبت و اداره مدرسه به وسیله ی فردی که احتمالاً هم مؤسس آن بود و هم مدرس آن انجام می پذیرفته و این امر به عنوان سنت خانوادگی از نسلی به نسلی منتقل می گردیده است. همچنین تا پیش از قرن چهارم هجری در زمینه تاسیس خانه های رایگان برای دانشجویان فعالیتی نشده بود. کهن ترین خبری که در این باب به ما رسیده است اقدام امام محدث ابوحاتم بن حبان بستی (۳۵۴ هجری) است که منزلگاهی برای استفاده دانشجویان غریب که نزد وی تحصیل حدیث و فقه اشتغال داشتند در نظر گرفت و برای آنان از دارایی خود خوراک و مخارج روزانه برقرار ساخت همان همچنین غنیمه از مقریزی نقل می کند در ۳۸۷ هجری خلیفه «العزیز بالله فاطمی به اشاره وزیر خود یعقوب بن کلس» خانه ای را در «جامع الازهر مصر برای فقها تاسیس کرد و ارزاقی کافی برای شان مقرر کرد و برای تاسیس شمار فراوانی از بناهای جدید به ویژه بناهای مذهبی مبالغ هنگفتی در نظر گرفت؛ وی دستور داد در راه های اصلی کاروانسراهایی برپا دارند و در شهرهای مختلف حمامهای عمومی بسازند و عواید آن ها را موقوفه مساجد ساخته شده کنند مرکز ربع رشیدی یکی از مجموعه های آموزشی بود که آموزش ابتدایی و عال را برای طلاب هر دو سطح مسیر می ساخت در دار الحفظ و بیت التعلیم، کودکان یتیم و فرزندان کارکنان ربع تحت تعلیم آموزش ابتدایی که منحصربه آموزش قرآن بود قرار می گرفتند. در دار الشفا نیز طلاب علم طب می آموختند. خواجه رشید الدین فضل الله وزیر غازان خان در «ربع رشیدی در تبریز کوچه ای را اختصاص داد. وی در نامه ای در مکاتبات رشیدی»، نوشت:

مردم از هر شهر و مملکت به بنیاد مزبور منتقل شده اند و در میان آنان ۲۰۰ قاری قرآن است و به ۴۰۰ تن از علما و حکما و فقها و محدثان در کوچه ای که به نام خیابان علما موسوم است، مسکن داده ایم و به همه آنان مقرری روزانه و مستمری و هزینه سالیانه اعطا شده است»

بنابراین در پی تاسیس مدارس در قرن چهارم، نقطه عطفی در زندگی دانشجویان ایجاد شد و در حقیقت موجبات یک نوع بیمه اجتماعی فراهم گردید و این به دلیل حقوق های معین و روزی مستمری بود که اوقاف به این طبقه اختصاص داده بود.

بررسی و ارزیابی برنامه درسی ملی بر اساس تربیت نیکوکارانه

مبانی فلسفی و علمی این برنامه همانند سایر اسناد همطراز خود مبتنی بر مبانی نظری سند تحول بنیادین نظام تعلیم و تربیت رسمی و

عمومی (مصوب شورای عالی انقلاب فرهنگی) می باشد و از این مجموعه، بر آن بخش از مبانی که مستقیماً به حوزه ی برنامه درسی دلالت دارد و به عنوان مبانی خاص برنامه درسی تلقی می شود، و بر دلالت های مهم زیر که باید نگرش حاکم بر عناصر و مؤلف ههای برنامه درسی ملی را شکل دهد، تأکید می ورزد. با نگاهی به مبانی برنامه درسی ملی، در می یابیم که بسیاری از این مبانی، زمینه ساز تربیت نیکوکارانه متربیان است که به نمونه هایی اشاره می نماییم. (عمران زاده ۱۳۹۳: ۴۷)

تعاون و مشارکت اجتماعی و احترام به آحاد جامعه رأفت، احسان و خدمات عام المنفعه و ماندگار، پاسداشت خدمات انسان های مؤثر ولایتمداری وطن دوستی، ایثارگری، فداکاری و شهادت طلبی در جهت حفظ ارزش های الهی و کیان جمهوری اسلامی ایران وحدت و همبستگی بین مسلمانان، دفاع از مسلمانان تحت ستم و کمک و یاری آنان در حدّ توان، اهتمام و سعی و کوشش در جهت حلّ معضلات و مشکلات مسلمانان مشارکت فعال در همکاری با مسلمانان ارزش های مربوط به جامعه جهانی: احترام به حقوق انسان ها در راستای تعمیم سعادت و ایجاد امید و آینده ای روشن برای همه انسان ها مبارزه با استکبار جهانی و صهیونیسم بین الملل در جهت ایجاد صلح و عدالت در جهان احترام به پیمان های معتبر جهانی حضور فعال در عرصه های جهانی بر اساس حفظ عزت ملی و عدالت و مساوات در بین ملت ها احترام به ادیان الهی و تقویت روابط انسانی با پیروان آنها گسترش مبانی ارزش های اسلامی به ویژه عدالت و فضایل اخلاقی و معنوی در جهان، ترویج انتظار ظهور حضرت مهدی (عج) در جهت ایجاد حکومت عدل جهانی، تلاش در جهت حل مشکلات جهانی از قبیل روابط ظالمانه، فقر، بیماری و تبعیض، ترکیب حقیقی جامعه و روح جمعی متأثر از اندیشه ها، انگیزه ها، عاطفه ها، رفتارها و خواسته های افراد. امکان انسان برای تأثیر در جامعه، هدفگیری برنامه درسی برای ایجاد رابطه تعاملی با جامعه و استعلای فردی و اجتماعی، تربیت افرادی جامعه پذیر و اصلاح هنجارهای نامطلوب در جامعه، ایجاد تعادل و توازن در جامعه و آگاه کردن متربیان در ایفای نقش مسئولانه در جامعه پاسخگویی به نیازهای متنوع اجتماعی اهمیت نهاد تعلیم و تربیت به عنوان مهم ترین بخش فرهنگ، ارتباط متقابل آن با سایر نهادها و پاسخ گویی به نیازهای جامعه و مطالبات اجتماعی و از جمله پیشگیری از بازتولید نابرابری های اجتماعی و گسترش عدالت در جامعه، نهادینه کردن مسئولیت پذیری در متربیان (۱۰/۷/۱) و اصلاح و ارتقاء فرهنگ جامعه

آنچه در پی می آید، گزیده ای از متغیر های مرتبط با برنامه درسی تربیت نیکوکارانه در چشم انداز برنامه درسی ملی است. این برنامه در چشم انداز خود، زمینه تربیت نسلی موحد، مؤمن و معتقد به معاد و آشنا و متعهد به مسئولیت ها و وظایف در برابر خدا، خود، دیگران و طبیعت، عدالت خواه و صلح جو، ظلم ستیز، جهادگر، شجاع و ایثارگر و وطن دوست، مهرورز، جمع گرا و جهانی اندیش، ولایت مدار و منتظر و تلاش گر در جهت تحقق حکومت عدل جهانی، پاکدامن و با حیا، آزاد منش، متخلق به اخلاق اسلامی، خلاق و کار آفرین، مقتصد و ماهر، قانون مدار و نظم پذیر، وفادار به ارزش های اسلامی، ملی و انقلابی و آماده ورود به زندگی شایسته فردی، خانوادگی و اجتماعی بر اساس نظام معیار اسلامی را مبتنی بر مبانی و ارزش ها و معارف اسلام ناب محمدی (ص)، در راستای فرهنگ و تمدن اسلامی ایرانی، و ناظر به ویژگی ها، نیازها و فطرت الهی دانش آموزان و نیازهای اساسی جامعه، و با تأکید بر نقش مدرسه به عنوان جلوه ای از تحقق مراتبی از حیات طبیعه و زمینه ساز جامعه عدل مهدوی (عج) فراهم می سازد.

رویکرد برنامه های درسی و تربیتی «فطرت گرایی توحیدی» است که همان رویکرد دینی است. حاصل آن، نگاه به عوامل

تربیت همچون معلم (مربی)، و مدیر مدرسه، به عنوان آفرینندگان فرصت های تربیتی و آموزشی، در مسیر راه انبیا و ائمه اطهار (ع)، نگرش به محیط های اجتماعی، طبیعی، اقتصادی، صنعتی و فرهنگی به عنوان محیط های یادگیری، و در رأس آن ها مدرسه و خانواده، نگاه به فرآیند یاددهی یادگیری به عنوان فرآیندی زمینه ساز برای ابراز گرایش های فطری، و حاصل تعامل خلاق، هدفمند و فعال یادگیرنده با محیط های متنوع یادگیری که دیدگاه دانش آموزان را به طور معنادار نسبت به ارتباط با خود، خداوند، دیگران و مخلوقات، تحت تأثیر قرار می دهد، به محتوا، به مثابه مجموعه ای منسجم و هماهنگ از فرصت ها و تجربیات یادگیری مبتنی بر ارزش های فرهنگی و تربیتی و سازوار با آموزه های دینی و قرآنی است که زمینه شکوفایی فطرت الهی و رشد عقلی و ... را فراهم می آورد و دربرگیرنده مفاهیم و مهارت های اساسی و ایده های کلیدی مبتنی بر شایستگی های مورد انتظار از دانش آموزان است، و به دانش آموز به عنوان امانت الهی و دارای کرامت ذاتی و فطرت الهی قابل شکوفایی که همواره در موقعیت است و می تواند آن را درک کرده و با انتخاب احسن خویش در راستای اصلاح مداوم آن حرکت نماید ... است. این رویکرد دینی، در دل خویش، زمینه ساز تربیت نیکوکارانه است.

نقش وقف در روند شکل گیری فضاهای آموزشی

در قرون اولیه عمدتاً مسجدها محل تدریس بودند و در واقع تا اواخر قرن سوم هجری فضایی خاص تعلیمات دینی وجود نداشت به تدریج از اوایل قرن چهارم به دلیل زیاد شدن تعداد طلابی که از سرزمین های دور برای دیدن استادی آمدند و به محل اقامت نیاز داشتند تداخل دو عملکرد آموزشی و مذهبی در بنایی واحد با مشکلات اواخر دوره پهلوی در علوم جدید نیز متجلی شده است. عده ای روبرو گشت و ضرورت ایجاد فضایی مستقل را محسوس ساخت بدین ترتیب مدارس از سوی نیکوکاران و سلاطین درباره ای از شهرها همچون بخارا بلخ نیشابور غزنه و برخی دیگر برپا گردیدند. مدرسه بیهقیه ۱ و مدرسه سعدیه در نیشابور از این مواردند که در آن ها - علاوه بر فضای تدریس - حجره هایی برای سکونت داشتند.

وقف بر شکل گیری مدارس در ایران دوره اسلامی

شاگردان عاید میگردید و این باعث میشد که پیش از تشکیل سازمان و اداره ای برای تعلیم و تربیت مردم خود به ساخت و احداث مدرسه و مکتب می پرداختند و آن را وقف مسلمانان میکردند و شرایط مدرس و متولی و طلبه و کتب مورد تدریس و نحوه ی دخل و خرج آن را مشخص و مدون میساختند. اوج رقابت میان واقفان در عهد صفوی به قدری زیاد بود که در اواخر عهد صفوی در اصفهان سایر ولایت اطراف به جست و جوی زمین هایی برای وقف مساجد و مدارس بروند و هنوز نیز بعضی املاک مهم اطراف کاشان وقف مدرسه سلطانی اصفهان (مدرسه چهارباغ است «شاردن» در گزارش خود در مورد نحوه احداث

موقوفات برای مدرسه چنین می آورد (احمدی، ۱۳۹۱: ۱۰) قرار داده اند. در مقابل تعداد بسیار مدارس علمیه و موقوفات فراوانی که برای ادامه فعالیت آن ها اختصاص داده شده وجود دارد. شاید بتوان توجه به مدارس علمیه و بی توجهی به مکتب خانه ها را بنا به اشکالات ساختاری مکتب خانه ها دانست. یعنی کمیت و کیفیت پایین برنامه های درسی دشواری کتابهای مورد تدریس از نظر زبان نگارش و حجم درک نادرست مفاهیم به علت شیوه آموزش طوطی وار سطح هر مکتبی به سطح سواد آخوند باجی ها میرزا باجی ها ملا باجی ها، خان باجی ها و شاهباجیها بستگی داشت که عمدتاً سطح سواد پایینی داشتند که سبب میشد مردم به مدارس خارجی گرایش پیدا کنند رفتار نامناسب معلمان با شاگردان تأثیر کم شاگردان فارغ التحصیل بر محیط اجتماعی خود هر چند که تحصیل کرده های ایران تا سال ۱۲۶۶ ق نخستین مرحله نیز متجلی شده است. آموزش در دوره قاجاریه تا تأسیس مدرسه دارالفنون زیر تأثیر جو مذهبی حاکم عمدتاً محدود به علوم دینی بود. توجه به علوم عقلی پس از تأسیس این مدرسه و اعزام دانشجو به اروپا ارتباطات و تعاملات بیشتر با غرب در سطح مدارس به سبک جدید مطرح شد.

وفق و برنامه ریزی درسی

وقف منشأ خدمات فراوان و ارزنده دینی، علمی، فرهنگی، هنری، رفاهی و بهداشتی در جامعه است که وجود تعداد زیادی بیمارستان، درمانگاه، مدرسه، دارالایتام، کتابخانه و هزارها مسجد، پل، آب انبار و غیره گواه و شاهد آن است. نویسندگان و سخنوران از ابعاد اقتصادی، مذهبی و فرهنگی و ... پیرامون وقف قلم فرسایی کرده اند یا سخن ها رانده اند. وقف بزرگترین صدقه جاریه است که باعث توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در کشور می شود و می تواند بسیاری از مشکلات جامعه را برطرف نماید، با نگاه به تاریخ در می یابیم که این نهاد در ملل مختلف قبل از اسلام وجود داشته و مورد امضاء و تاکید و سفارش اسلام قرار گرفته است. آن گونه که رفتار و شیوه پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار (ع) رواج و گسترش وقف در جامعه اسلامی بوده و در شأن و جایگاه آن بسیار سخن فرمودند و مؤمنین به پیروی از آنها سعی می کردند بخشی از امکانات مالی خود را وقف امور خیریه کنند. احسان و نیکوکاری که مبتنی بر کمک به دیگران است، از برترین فضائل و صفات نیکوی انسانی است که دین اسلام نیز بدان دستور داده است: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ». همانا خداوند (مردم را) به عدل و احسان فرمان می دهد. خداوند در آیه ۸ سوره عادیات می فرماید: «وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ» و همانا او علاقه شدید به مال دارد. در قرآن از مال دنیا به «خیر» تعبیر کرده است: «لِحُبِّ الْخَيْرِ» تا بفهماند مال باید از راه خیر بدست آید و در راه خیر با نیت خیر و با شیوه خیر مصرف گردد. قرآن تشویق می کند که از بهترین اموال خود انفاق کنید، یا آنچه از زمین بیرون می آورید برای دیگران سهمی در نظر بگیرید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَنْفِقُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا كَسَبْتُمْ وَمِمَّا أَخْرَجْنَا لَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ». (بقره- ۲۶۷) شرط

ورود به بهشت ایمان و عمل صالح است و احسان و نیکوکاری باید سیره ی انسا شود و مطمئن باشد که پاداش آن از طرف خداوند تضمین شده است.

بَلَىٰ مَنْ أَسْلَمَ وَجْهَهُ لِلَّهِ وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ (بقره- ۱۱۲). آری، کسی که با اخلاص به خدا روی آورد و نیکو کار باشد، پس پاداش او نزد پروردگار اوست، نه ترسی برآنهاست و نه غمگین خواهند شد. بعضی از آیات، موضوع خاصی را مطرح می کند « وَ لِيَخْشَ الَّذِينَ لَوْ تَرَكُوا مِنْ خَلْفِهِمْ ذُرِّيَّةً ضِعَافًا خَافُوا عَلَيْهِمْ فَلْيَتَّقُوا اللَّهَ وَ لْيَقُولُوا قَوْلًا سَدِيدًا ». (نساء- ۹) و آنان اگر فرزندانی ناتوان از خود برجای بگذارند و برآنان بیم دارند، باید از ستم بر یتیمان بترسند. پس باید از خدا پروا دارند و سخنی بجا و درست گویند. این آیه بیان می دارد که هر جا، جای نگرانی و احتمال فقر و ضایع شدن حق باشد، باید انسان متفکر، آینده نگری کند. از این رو به افراد توصیه می کند اگر نگران فرزندان ضعیف خود هستند چاره اندیشی کنند و از حقوق آنها، دفاع و با وصیت، یا وقف نگذارد حق آنان ضایع شود و از طرف پیامبر گرامی اسلام (ص) و ائمه معصومین (ع) بر انفاق و صدقه جاریه تاکید ویژه ای شده است. زیرا این سنت حسنه علاوه بر تزکیه نفس انسانی، خدمت به هموعان و کمک به مصالح جامعه و تنظیم امور فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی است.

وقف یکی از برترین و پردوامترین مظاهر احسان و نیکوکاری به مردم و خدمت به هموعان و کمک به مصالح جامعه و تنظیم امور فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی است. می توان به جرأت ادعا کرد که اگر اوقاف در مسیر صحیح به راه انداخته شود و واقفان به راه معقول و درستی هدایت شوند بسیاری از مشکلات جامعه حل می شود. به عبارت دیگر، کارنامه ی درخشان وقف این نوید را به ما می دهد که از طریق گسترش موقوفات و هدایت آنها می توان اکثر نیازها و ضروریات جامعه را تأمین کرد و سنگینی این امر را از بیت المال مسلمین برداشت یا لاقل از فشار آنها بر بودجه ی کل کشور کاست. با توجه به کارکردهای مثبت وقف در جامعه ضروری است که از طریق تدوین یک سیاست اصولی و برنامه ریزی شده از سوی دولت به منظور شکوفایی فرهنگ وقف در جامعه، زمینه های احیای این سنت حسنه و نبوی را فراهم آورد. این امر مستلزم تلاش همه ی دستگاه های اجرایی کشور است. از همه مهمتر، عمل مسؤولان به وقف به عنوان الگو می تواند در گرایش و سوق دهی مردم در عمل به وقف مؤثر باشد و به تدریج فرهنگ وقف در جامعه حاکم گردد.

برای شکوفایی وقف در جامعه باید فرهنگ وقف را ترویج کرد. برای این منظور، تنها یک نهاد یا ارگان مسؤول نیست بلکه همه ی دستگاه های تبلیغی و اجرایی کشور موظف اند تا در جهت اعتلای فرهنگ وقف در جامعه با یکدیگر همکاری کرده و زمینه های شکوفایی آن را فراهم آورند. هر چند عمل به وقف از سوی مردم مهمترین راه گسترش فرهنگ وقف است اما باید توجه داشت که مردم نیازمند راهنمایی و آموزش های دینی عملی در این زمینه هستند. از این رو مسؤولان کشور به ویژه دست اندرکاران امور مذهبی و فرهنگی می توانند با یک برنامه ریزی صحیح و سیاست اصولی در جهت دهی افکار عمومی به سمت

فرهنگ وقف مؤثر باشند. آثار مثبت وقف در زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی در جامعه ایجاب می‌کند که در گسترش وقف تلاش جدی داشته باشیم. چرا که اگر به این سنت حسنه عمل شود بسیاری از مشکلات فعلی جامعه‌ی ما قابل حل خواهد بود. سازمان اوقاف و امور خیریه، مبلغان دین، ائمه‌ی جمعه و جماعات، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان تبلیغات اسلامی، سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، وزارت فرهنگ و آموزش عالی، وزارت آموزش و پرورش، سازمان صدا و سیما، وزارت کشور و مجلس شورای اسلامی از جمله نهادها و وزارتخانه‌هایی هستند که در چگونگی ترویج و اشاعه‌ی فرهنگ وقف در جامعه نقش اساسی دارند. وزارت آموزش و پرورش یکی از این سازمانها است که در حوزه یادگیری و آموزش دارد نقش مهمی در ترویج فرهنگ وقف از طریق برنامه درسی دارد. حوزه‌های تربیت و یادگیری، حدود محتوایی، روش‌ها، فرآیندها، و عناصر کلیدی یادگیری را روشن می‌سازند. این حوزه‌ها با یکدیگر ارتباط داشته و بنا بر اظهار این سند، مفاهیم حوزه‌های یادگیری به صورت تلفیقی ارائه می‌شوند. در این جا و بخش‌های بعد است که برنامه درسی، کارآمدی خویش را در پاسخگویی به دلالات مبانی و رسیدن به اهداف و چشم‌اندازها نشان می‌دهد. حوزه‌های تربیت و یادگیری حکمت و معارف اسلامی، قرآن و عربی، حوزه زبان و ادبیات فارسی، فرهنگ و هنر، کار و فن‌آوری، علوم انسانی و مطالعات اجتماعی حوزه‌هایی هستند که ارتباط مهمی با تربیت نیکوکارانه دارند.

- گنجاندن باب وقف در کتاب‌های درسی برای آشنایی دانش‌آموزان با وقف؛
- آموزش وقف‌نامه نویسی به دانش‌آموزان برای آگاهی آنها درباره‌ی وقف؛
- برگزاری مسابقه بین دانش‌آموزان تحت عنوان طرح شناسایی موقوفات در کشور؛
- دانش‌آموزان با این روش با پدیده‌ی وقف آشنا خواهند شد؛
- در درس انشا سعی شود که معلمان از دانش‌آموزان بخواهند درباره‌ی وقف و اوقاف انشا بنویسند؛ برگزاری اردوهای آموزشی و بازدید از موقوفات برای دانش‌آموزان

به طور کلی می‌توان گفت: مدیران و معلمان مدارس از جهات مختلف می‌توانند در جهت ترویج فرهنگ وقف و نیکوکاری نقش مؤثری ایفا کنند.

الف) ایجاد پیوند و ارتباط افراد خیر با مدرسه و دانش‌آموزان

یکی از اقدامات مؤثری که می‌تواند در مدارس انجام گیرد، تجلیل از نیکوکاران و خیران و معرفی آنان به دانش‌آموزان است. به عنوان مثال؛ خیر و خیرانی که در ساخت مدرسه‌ی محل تحصیل دانش‌آموزان مشارکت داشته‌اند، به مدرسه دعوت و طی

مراسم ویژه‌ای مورد تجلیل و احترام قرار گیرد. آنها می‌توانند با بیان اهداف خود از وقف زمین یا ساخت مدرسه و یا هر بنای دیگر، به عنوان یک الگوی عملی مورد توجه دانش‌آموزان قرار گیرند. علاوه بر آن می‌توان شرایطی فراهم آورد که دانش‌آموزان در گروه‌های پژوهشی در خصوص کارهای واقفان و افراد خیر محلّ خود تحقیق و بررسی و گزارش آن را در کلاس درس مربوط (مثلاً درس دین و زندگی، انشاء و ...) و یا در قالب روزنامه‌ی دیواری ارائه نمایند.

به هر حال اگر هدف ما تربیت نسلی خیراندیش و نیکوکار است باید بستر و زمینه‌ی آن را فراهم آوریم. این کار باید با ظرافت و رعایت شرایط سنی دانش‌آموزان انجام گیرد.

ب) دادن اطلاعات و آگاهی‌های لازم به دانش‌آموزان در زمینه‌ی وقف و نیکوکاری در فرصت‌های مختلف از جمله هفته‌ی وقف.
ج) مدارس از جمله مراکز آموزشی هستند که معمولاً برای رفع مشکلات عمرانی، تأمین تجهیزات آموزشی به طور مستقیم یا غیرمستقیم با افراد خیر و نیکوکار ارتباط دارند.

اعتماد جامعه به فرهنگیان و نفوذ اجتماعی آنان از یک سو و علاقه‌مندی افراد خیر و واقفان نیکوکار به توسعه و بهسازی فضاهای آموزشی از سوی دیگر زمینه و فرصت مناسبی برای شناسایی و ارتباط با این افراد و ایجاد انگیزه بیشتر در آنان برای استمرار فعالیت‌های خیر خواهانه است.

بدیهی است که اگر وقف برای کارهای عمرانی، صنعتی، کشاورزی و سرمایه‌گذاری در کارهای تولیدی باشد نسل جدید به وقف روی خواهد آورد و موقوفات تازه شکل می‌گیرد. تأسیس کتابخانه‌های عمومی، موزه‌ها، ساخت خوابگاه‌های دانشجویی، تأسیس مراکز آموزشی برای فراگیری حرفه و شغل توسط جوانان، ساخت کارخانجات تولیدی و مراکز خدماتی در مناطق محروم و جذب جوانان بیکار، تأسیس مدارس شبانه‌روزی برای کودکان بی‌بضاعت، کمک به سازمان بهزیستی، آموزش و پرورش، دانشسراها، هلال احمر، تهیه‌ی مسکن ارزان قیمت برای جوانان و... می‌تواند از جمله مصارف جدید اوقاف و نیز ایجاد موقوفات جدید با توجه به نیازهای جامعه باشد که آثار آنها در جامعه بیشتر خواهد بود و مردم نیز با دیدن آثار و کارکرد وقف در این زمینه در ایجاد موقوفات تازه شرکت می‌کنند. شناسایی زمین‌های وقفی در سراسر کشور از سوی سازمان اوقاف به ویژه زمین‌های وقفی که در نتیجه‌ی اصلاحات ارضی به دست مردم افتاد، بازسازی موقوفه‌های مخروبه نیز می‌تواند در احیای موقوفات مؤثر باشد. تهیه‌ی جزوات آموزشی و برگزاری کلاس‌های آموزشی برای توجیه مردم و دانش‌آموزان که امور فرهنگی و پرورشی آنها گنجانده شود در این خصوص ضروری است.

پیشنهادهای

نیازهای جامعه در نتیجه پیشرفتهای تکنولوژی و وجود فنآوری اطلاعات و ارتباطات نسبت به گذشته تغییر عمده ای کرده است، با توجه به کارکردهای مثبت وقف در جامعه، ضروری است هر کدام از موضوعات جدید بررسی و قوانینی در زمینه وقف و چگونگی مصارف آن با توجه به نیازهای روز جامعه تدوین شود.

منابع و مآخذ

القرآن الکریم.

احمدی نزهت ۱۳۹۳ تاثیر موقوفات گنجعلی خان بر کالبد شهری کرمان با تکیه بر اسناد وقف نامه گنجعلی خان فصلنامه مطالعات تاریخ اسلام سال هفتم شماره ۲۳

احمدی نزهت ۱۳۹۱ نهاد وقف در دوره صفوی فصلنامه مطالعات تاریخ اسلام سال چهارم شماره ۱۵
امینیان مدرس، محمد (۱۳۸۱). وقف از دیدگاه حقوق و قوانین. تهران: سازمان مطالعه و تدوین (سمت).
امینیان مدرس محمد ۱۳۸۱ وقف از دیدگاه حقوق و قوانین تهران انتشارات سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی سمت چاپ اول

بار، رمون، اقتصاد سیاسی، ترجمه منوچهر فرهنگ، تهران، سروش، چاپ اول، ۱۳۶۷.
بزرگی سید مهدی ۱۳۷۰۹۹ راههای ترویج فرهنگ فخر و ایجاد موقوفات جدید در جامعه فصلنامه وقف میراث جاویدان تابستان ۱۳۲ ۷۹ شماره ۳۰

تافلر، الوین، موج سوم، ترجمه شهیندخت خوارزمی، تهران، فرهنگ نشر نو، چاپ اول ۱۳۷۰.
جرجی، زیدان، تاریخ تمدن اسلامی، ترجمه علی جواهر کلام، تهران، امیرکبیر، چاپ اول، ۱۳۴۴.
جهانیان، ناصر، جایگاه وقف در توسعه اقتصادی، مجموعه مقالات وقف و تمدن اسلامی، تهران، اسوه، چاپ اول، ۱۳۸۷.
جوادی، محمد (۱۳۸۸). ”ضرورت حضور وقف در رشد فرهنگی جامعه“. نشریه وقف میراث جاویدان ۶۶
حاجی ده آبادی، محمدعلی (۱۳۸۷). ”نقش وقف در پیشگیری از بزهکاری و بزه دیدگی“. نشریه حقوق اسلامی، شماره ۲۲.
حرعاملی، محمدبن حسن، وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، بیروت، دار احیاء التراث العربی، بی تا.
حکیمی، محمدرضا، الحیاه، تهران، دفتر نشر فرهنگی اسلامی، ۱۳۷۴.

زاهدی اصل، محمد؛ (۱۳۸۷)، مقدمه ای بر خدمات اجتماعی در اسلام، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی، چاپ دوم
سجادیان. ناهید. صفیه دامن باغ فاطمه رزمگیر (۱۳۹۳) بررسی تاثیر فرهنگ و تمدن اسلامی بر ساخت کالبدی شهرهای ایران
سومین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت واکاوی مفاهیم و نظریه‌های رایج توسعه و تجارب ایران و جهان به سوی
نظریه اسلامی ایرانی پیشرفت

سلیمی فر مصطفی (۱۳۷۰) نگاهی به وقف آثار اقتصادی اجتماعی آن مشهد انتشارات آستان قدس رضوی چاپ اول
سلیمی فر، مصطفی (۱۳۷۰). نگاهی به وقف و آثار اجتماعی و اقتصادی آن. مشهد: به نشر.
سلیمی فر، مصطفی، نگاهی به وقف و آثار اقتصادی – اجتماعی آن، مشهد، آستان قدس رضوی، چاپ اول، ۱۳۸۰.
سمیعی نسب، مصطفی، بررسی جایگاه نهاد وقف در تحقق عدالت اقتصادی، مجموعه مقالات وقف و تمدن اسلامی، اسوه، چاپ
اول، ۱۳۸۷.

سوری، حجت الله و یآوری، کاظم، بررسی وضعیت بهره برداری اقتصادی از رقبات منفعتی اداره اوقاف جنوب شهر تهران،
فصلنامه نامه مفید، شماره ۴۵.

سیمبر، رضا، وقف و امنیت اجتماعی: دولت و وقف به عنوان نهاد جامعه مدنی؛ تأثیرگذاری و تأثیرپذیری متقابل در مقوله
امنیت، مجموعه مقالات وقف و تمدن اسلامی، تهران، اسوه، ۱۳۸۷.

شبلی، احمد (۱۳۷۰). تاریخ آموزش در اسلام، ترجمه محمد حسین ساکت. تهران: امیرکبیر.
شعرانی، ابوالحسن، نثر طوبی یا دائرة المعارف لغات قرآن مجید، تهران، اسلامی، چاپ دوم، ۱۳۹۸، ج ۲، ۱۳۹۸ هـ.ق.
شهیدی حمیده ۱۳۹۴ نقش وقف در توسعه آبی و شکل‌گیری فضاهای شهری مشهد در دوره صفویه مطالعات تاریخی اسلام
سال هفتم شماره ۲۵

صادقی، احمد ۱۳۸۵ مقدمه بر فرهنگ وقف انتشارات سائن تهران
صدر، سید کاظم، تجربه مسلمانان صدر اسلام در دستیابی به توسعه اقتصادی، اولین همایش اسلام و توسعه، دانشگاه شهید
بهشتی، ۱۳۷۵.

صدر، سیدمحمدباقر، اقتصادما، تهران، اسلامی، چاپ اول، ۱۳۵۷.
طباطبائی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، تهران، انتشارات اسلامی، چاپ چهاردهم، ۱۳۸۰.
طباطبایان، عطیه سادات ۱۳۹۳ وقف در قرن ۲۱ تهران انتشارات ایده نو چاپ دوم
عالم، عبدالرحمن، بنیادهای علم سیاست، تهران، چاپ اول، ۱۳۷۳.

عسکری محسن و آرش بغدادی ۱۳۹۴ آسیب شناسی چهارچوب مطالعات کاربردی وقف در شهر اسلامی فصلنامه مطالعات

شهر ایرانی اسلامی شماره ۲۰

عطازاده، مجتبی، وقف،: تعمیم استحقاق در جهت گسترش عدالت اجتماعی، مجموعه مقالات وقف و تمدن اسلامی، تهران،

اسوه، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۲۸۸.

عمران زاده بهزاد ۱۳۹۳ بررسی و تحلیل رویکردهای حاکم بر مطالعات شهر اسلامی فصلنامه مطالعات شهر ایران اسلامی شماره

۱۶

کاتوزیان ناصر تحول نهاد وقف و دورنمای آینده آن مجله نقد و نظر دوره ۶ شماره ۲۲

کاتوزیان، ناصر، پیشرفته تحول نهاد وقف و دورنمای آینده آن، مطالعه تطبیقی- تاریخی، فصلنامه نقد و نظر، زمستان و بهار

۱۳۷۹-۱۳۷۸ - شماره ۲۱ و ۲۲،

الکبیسى، محمدعبید، احکام وقف در شریعت اسلام، ترجمه احمد صادقی گلدر، مازندران، اداره کل حج و اوقاف، چاپ اول،

۱۳۶۴.

کسایى، نور الله (۱۳۷۴ مدارس). نظامی ه و تأثیرات علمی اجتماعی آن. تهران: امیر کبیر. (۱۰) عمرانی، محمد (۱۳۸۸).

”نگاهی به نقش وقف در ترویج آموزش”. نشریه نگاه، شماره دی ماه. (۱۱) معراجی، سعید (۱۳۸۵). وقف؛ سنت ماندگار.

تهران: نشر سائن.

کسایى، نورالله (۱۳۷۸). ”وقف در خدمت نهادهای علمی - آموزشی”. نشریه وقف میراث جاویدان شماره ۶۵.

کلینی رازی، ابوجعفر محمد بن یعقوب بن اسحاق، کافی، تحقیق: علی اکبر غفاری، تهران، دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم،

۱۳۶۵.

گیلیس، اقتصاد توسعه، ترجمه غلامرضا آزاد ارمکی، تهران، نی، چاپ اول، ۱۳۷۹.

لطف عطا، اسراء، نگاهی به وقف در عرصه تحولات جدید، فصلنامه میراث جاودان، شماره ۳۰، ۱۳۶۶

متوسلی، محمود و شعبانی، احمد، تحلیل ساختاری از تاثیر توزیعی معیارهای عملکردی اقتصادی، فصلنامه پژوهشی دانشگاه

امام صادق(ع)، شماره ۱۳ و ۱۴.

مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، بحارالانوار، بیروت، مؤسسه الوفاء، چاپ دوم، ۱۴۰۳.

مطهری، مرتضی، گفتارهای معنوی، تهران، صدرا، چاپ هفتم، ۱۳۶۷.

مقدم، وحید، ظرفیت نهاد وقف در تحقق ابعاد معناگرایانه عدالت اقتصادی و زمینه های افزایش آن، وقف و تمدن اسلامی،

اسوه، چاپ اول، ۱۳۸۷.

المنسوب الی الامام العسکری (ع)، تفسیر الامام العسکری، قم، مدرسه الامام المهدی، چاپ اول، ۱۴۰۹ هـ.

موسوی، سید مهدی (۱۳۹۱). "آثار تربیتی وقف کتاب برای فرزندان". نشریه وقف میراث جاویدان شماره ۷۷ و ۷۸، ۱۳. هدایتی،

علی اصغر (۱۳۸۸). "مروری اجمالی بر ابعاد اقتصادی و اجتماعی وقف نقش وقف در توسعه اقتصادی و اجتماعی

کشورها". نشریه وقف میراث جاویدان شماره ۷۸

میراحمدی مریم ۱۳۷۱ پژوهشی در موقوفات عصر صفوی فصلنامه تحقیقات جغرافیایی مشهد آستان قدس رضوی شماره ۲۵

نوری، حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، بی تا.

هادوی تهرانی، مهدی، مکتب و نظام اقتصادی اسلام، قم، خانه خرد، چاپ اول، ۱۳۷۸، ۶۵.

هایامی، یوجیرو، اقتصاد توسعه: از فقر تا ثروت ملل، ترجمه غلامرضا آزاد ارمکی، تهران، نی، چاپ اول، ۱۳۸۰.

یوسفی نژاد، علی، اقتصاد اسلامی و نظریه عدالت اقتصادی، مجموعه مقالات همایش دوسالانه اقتصاد اسلامی، دانشگاه تربیت مدرس